

STUDIA I RAPORTY IUNG - PIB

ZESZYT 20

2010

Zuzanna Jarosz*Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa - Państwowy Instytut Badawczy
w Puławach*

ZMIANY W UŻYTKOWANIU ZIEMI W POLSCE*

Wstęp

Przeobrażenia systemu gospodarczego w Polsce wywarły duży wpływ na zmiany zachodzące zarówno w strukturach własnościowych, jak i kierunkach użytkowania ziemi. Powierzchnia kraju w dużej mierze wykorzystana jest pod produkcję rolną oraz zajęta przez lasy. Łącznie użytki rolne i lasy stanowią tzw. użytki biotyczne i zajmują ponad 81% powierzchni kraju (14). Resztę stanowią grunty zaliczane do pozostałych kategorii wyszczególnionych w ewidencji geodezyjnej.

Polska ma względnie duże zasoby ziemi rolniczej w porównaniu z krajami UE. Położenie w pasie wielkich równin europejskich w znacznym stopniu wpłynęło na sposób użytkowania ziemi. Przeważający typ krajobrazu naturalnego, jakim są równiny i obszary pagórkowate, mimo nie najlepszych gleb, sprawia, że znaczne obszary nadają się do wykorzystania do celów rolniczych. Nic więc dziwnego, że 51,7% ogólnej powierzchni kraju zajęta jest przez użytki rolne. Pod względem obszaru gruntów rolnych Polska znajduje się na 5 miejscu w Europie. Większymi zasobami dysponują jedynie Francja, Hiszpania, Niemcy i Wielka Brytania. Przeciętnie na 1 mieszkańca w Polsce przypada 0,40 ha użytków rolnych, co stawia nas w czołówce krajów europejskich. Jest to dość korzystna sytuacja, gdyż możemy mniej intensywnie je użytkować, stwarzając mniejsze zagrożenie dla środowiska naturalnego.

Celem opracowania było przedstawienie przemian jakie zaszły w użytkowaniu ziemi w Polsce w latach 1995–2008 oraz zmian w strukturze agrarnej w latach 1996–2007. Skrócony zakres analizy struktury agrarnej wynikał z braku danych źródłowych. Dokonano analizy zmian w strukturze władania i użytkowania ziemią oraz w strukturze zasiewów w Polsce. Dynamikę zmian w ujęciu wieloletnim poszczególnych form (użytki rolne, lasy, pozostałe grunty) oraz kategorii użytków rolnych (grunty orne, sady, łąki, pastwiska) wykorzystania ziemi wyrażono za pomocą trendów. Podstawowy materiał źródłowy stanowiły dane statystyczne GUS (3, 12, 14).

* Opracowanie wykonano w ramach zadania 1.2 w programie wieloletnim IUNG - PIB

Omówienie wyników

Struktura użytkowania ziemi jest głównym wyznacznikiem jej funkcji społeczno-gospodarczych. W Polsce dominują dwie formy użytkowania: użytki rolne i lasy. Według stanu na 2008 r. użytki rolne zajmowały 16154,3 tys. ha (51,7%), lasy i grunty leśne 9254,6 tys. ha (29,6%), a pozostałe grunty 5859,1 tys. ha (18,7%) ogólnej powierzchni kraju (tab. 1).

Tabela 1

Użytkowanie gruntów w 1995 i 2008 roku

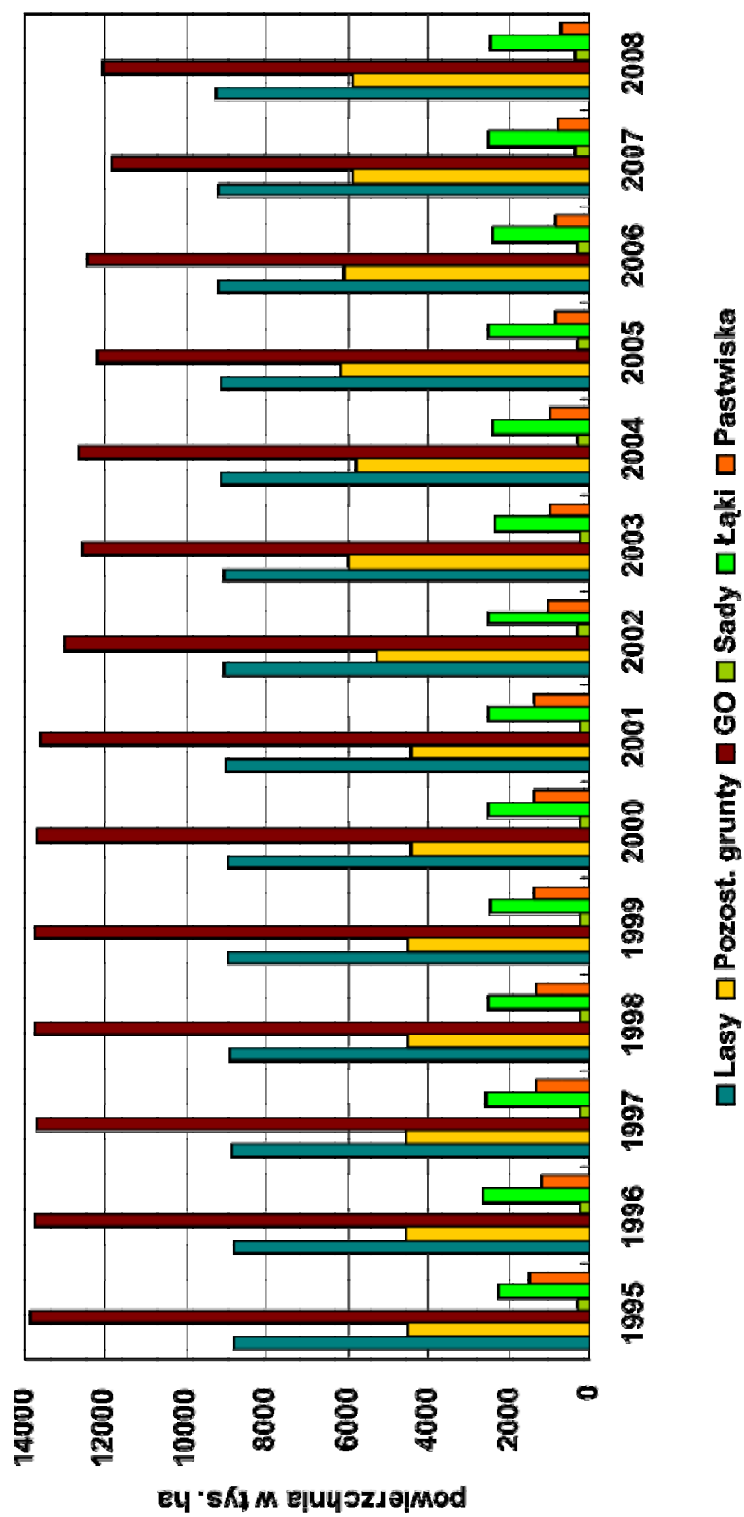
Wyszczególnienie	1995		2008	
	tys. ha	% ^{1/}	tys. ha	% ^{1/}
Użytki rolne	17934,3	57,4	16154,3	51,7
Grunty orne	13885,8	44,4	12447,5	39,8
Sady	278,6	0,9	339,4	1,1
Łąki	2272,2	7,3	2593,3	8,3
Pastwiska	1497,7	4,8	774,1	2,5
Lasy i grunty leśne	8821,8	28,2	9254,6	29,6
Pozostałe tereny	4512,4	14,4	5859,1	18,7

^{1/} powierzchnia kraju = 100%

Źródło: GUS i opracowanie własne.

W latach 1995–2008 powierzchnia użytków rolnych zmniejszyła się z 17934,3 do 16154,3 tys. ha, głównie w wyniku ekspansji przestrzennej miast oraz zalesiania części terenów o gorszych walorach użytkowych. W rezultacie odsetek użytków rolnych w ogólnej powierzchni kraju zmniejszył się z 57,4% do 51,7%. Wśród terenów rolnych dominują grunty orne obejmujące 39,8% powierzchni, łąki 8,3%, pastwiska 2,5% i sady 1,1%. W analizowanym okresie ich udział w ogólnej powierzchni kraju zmienił się odpowiednio: -4,6%; +1,0%; -2,3% i +0,2%. Kosztem ubytku gruntów wykorzystywanych rolniczo zwiększył się udział powierzchni leśnych o 1,4% oraz terenów nierolniczych o 4,3%. W porównaniu ze stanem z roku 1995 areal użytków rolnych zmalał o 1780,0 tys. ha (tj. o 9,9%), gruntów ornych o 10,4% i pastwisk o 48,3% (rys. 1). Powodów tak dużego zmniejszenia powierzchni pastwisk upatruje się w wyzbyciu się przeżuwaczy przez gospodarstwa utrzymujące po kilka sztuk oraz koncentracji i specjalizacji w chowie bydła (1). Natomiast powierzchnia łąk i sadów wzrosła odpowiednio o 14,1 i 21,8%. Również lasy stanowią tę formę użytkowania ziemi, której powierzchnia wykazuje tendencję wzrostową. O ile w 1995 roku ogólna powierzchnia lasów wynosiła 8821,8 tys. ha, to do 2008 roku wzrosła ona o 432,8 tys. ha, co stanowi przyrost o 4,9%.

Dynamika przemian w zagospodarowaniu ziemi w latach 1995–2008 wyrażona za pomocą trendów odzwierciedlających zmiany w ujęciu wieloletnim wskazuje, że struktura użytkowania ziemi była dość stabilna (tab. 2). W analizowanym okresie obserwujemy proces stałego powolnego ubywania powierzchni użytków rolnych. Przyczyną



Rys. 1. Zmiany w wykorzystaniu powierzchni kraju

Źródło: GUS i opracowanie własne.

Tabela 2

Trendy zmian powierzchni użytków w latach 1995–2008

Wyszczególnienie	Równanie regresji	Współczynnik R^2
Użytki rolne	$Y = 18452,0 - 188,6t$	82,0
Grunty orne	$Y = 14330,0 - 165,4t$	88,3
Sady	$Y = 235,7 + 5,3t$	58,4
Użytki zielone	$Y = 4042,1 - 61,1t$	79,3
Lasy i grunty leśne	$Y = 8780,2 + 35,1t$	98,9
Pozostałe grunty	$Y = 4036,1 + 153,4t$	75,0

y – powierzchnia (tys. ha), t – lata (1995 = 1)

Źródło: GUS i opracowanie własne.

takiego stanu rzeczy było nasilone od wielu lat zjawisko odłogowania (wyłączania z uprawy polowej gruntów o małej wartości użytkowo-rolniczej). Wielu rolników oczekiwało na zmiany warunków, jakie miała przynieść integracja z Unią Europejską. Również względy ekonomiczne (ogólne obniżenie opłacalności produkcji rolniczej) spowodowały, że rolnicy posiadający małe gospodarstwa przestali uprawiać ziemię, powiększając w ten sposób areał ugorów i odłogów (15). Zniesienie dotacji do środków produkcji, liberalizacja handlu z zagranicą, mała dostępność preferencyjnych kredytów i ich relatywnie wysokie oprocentowanie wpłynęły na zmniejszenie strumienia kapitału docierającego na wieś. Wejście Polski w struktury europejskie stworzyło nowe możliwości pozyskania środków finansowych, co znalazło wyraz w ponownym powolnym zagospodarowywaniu terenów odłogowanych i wpłynęło na spowolnienie tempa przemian. Jednak w tym krótkim okresie zaobserwowano także proces trwałego zaniedbania gospodarki na gruntach o małej wartości użytkowo-rolniczej, co umożliwiło przeznaczenie ich na inne cele, zwłaszcza urbanizacyjne.

Przestrzeń rolnicza zmniejszała się o 188,6 tys. ha rocznie, a w niej udział gruntów ornych o 165,4 tys. ha i trwałych użytków zielonych o 61,1 tys. ha (tab. 2). Wysokie ujemne współczynniki korelacji liniowej pomiędzy powierzchnią użytków rolnych i pozostałych terenów ($r = -0,99$) oraz lasów ($r = -0,89$) sugerują, że ubytek powierzchni użytków rolnych nastąpił głównie na rzecz terenów pozarolniczych i gruntów leśnych. Średnie roczne tempo ich przyrostu wynosiło odpowiednio: 153,4 i około 35,0 tys. ha.

Tempo zmian było mocno zróżnicowane regionalnie. Wynika to ze zmiennego tempa rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych województw oraz zależy od warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych. Największą dynamiką przemian użytków rolnych charakteryzowały się województwa małopolskie, śląskie i świętokrzyskie, a najmniejszą opolskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie (7). Mniejszą zmienność regionalną stwierdzono w przyroście udziału lasów w powierzchni ogólnej. Średni roczny przyrost wahał się w zakresie 0,1–0,2%. Natomiast większą zmiennością charakteryzowała się dynamika udziału pozostałych terenów, od 0,3% (opolskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie) do 1,3% rocznie (świętokrzyskie). Reasumując można stwierdzić, że w województwach o najsłabszym wykorzystaniu rolniczej przestrzeni produkcyjnej tempo ubytku użytków rolnych i przeznaczenie ich na cele urbanizacyjne lub leśne było szybsze (5, 6).

Zapotrzebowanie na ziemię do produkcji rolnej w Polsce, podobnie jak w krajach UE, będzie się zmniejszać. Należy zakładać, że tendencja przekazywania użytków rolnych na cele nierolnicze w wielu województwach utrzyma się, a także może ulec nasileniu w związku z planowanymi inwestycjami infrastrukturalnymi i możliwością wykorzystania funduszy strukturalnych na realizację programów przyczyniających się do rozwoju poszczególnych regionów. Szacuje się, że do 2020 roku rolnictwo utraci 0,5-0,6 mln ha UR (8). Zagospodarowanie ziemi wyłączanej z rolniczego użytkowania teoretycznie wydaje się łatwe. Jednak praktycznie jest trudne, ponieważ przy dużym rozdrobnieniu działek trudno jest utworzyć większe kompleksy gruntów do zalesienia lub na cele rekreacyjne.

Rolnictwo polskie przeszło intensywne przemiany w strukturze własności ziemi. Według stanu na 2008 rok sektor prywatny zajmował areał 20399,3 tys. ha powierzchni ogółem kraju i od 1995 roku wzrósł on o 699,4 tys. ha, tj. z 63,0 do 65,2% (tab. 3). W analizowanym okresie obserwujemy spadek zarówno ogólnej powierzchni przestrzeni rolniczej, jak i użytków rolnych stanowiących własność prywatną o 938,6 tys. ha, czyli o 5,7% ogólnej powierzchni kraju. Zmienił się też udział poszczególnych sektorów w rolniczym użytkowaniu ziemi. W 1995 roku powierzchnia użytków rolnych znajdujących się w rękach prywatnych zajmowała 16556,6 tys. ha, co stanowiło 92,3% ich ogólnej powierzchni, a w 2008 roku udział gruntów rolnych sektora prywatnego wynosił 96,7%. Z 1564,3 do 1627,3 tys. ha wzrosła powierzchnia lasów i gruntów leśnych. Wzrost udziału sektora prywatnego dokonał się kosztem zmniejszenia się sektora publicznego. W 2008 roku sektor publiczny zajmował 10868,6 tys. ha, co stanowiło 34,8% powierzchni ogólnej kraju. W użytkowaniu było 536,3 tys. ha użytków rolnych, tj. 1,7% oraz 7627,3 tys. ha lasów, tj. 24,4% powierzchni kraju. Sektor ten ma marginalne znaczenie w rolniczym użytkowaniu gruntów, a dominujące w gospodarce leśnej. Zmiany pomiędzy sektorami spowodowane były przepływem ziemi w różnych kierunkach:

Tabela 3

Udział sektora prywatnego w rolnictwie w 1995 i 2008 roku

Wyszczególnienie	1995	2008	Zmiana
	ogółem (tys. ha)		
Powierzchnia kraju ogółem:	31268,5	31267,9	-0,6
w tym sektor prywatny	19699,9	20399,3	699,4
Powierzchnia użytków rolnych ogółem:	17934,3	16154,3	-1780,0
w tym sektor prywatny	16556,6	15618,0	-938,6
Lasy i grunty leśne:	8821,8	9254,6	432,8
w tym sektor prywatny	1564,3	1627,3	63,0
Udział sektora prywatnego (%)			
W powierzchni ogółem	63,0	65,2	2,2
W powierzchni użytków rolnych	92,3	96,7	4,4
W powierzchni lasów i gruntów leśnych	17,7	17,6	-0.1

Źródło: GUS i opracowanie własne.

- ze spółdzielni produkcyjnych i gmin do gospodarstw indywidualnych, powodując zmiany ilościowe i jakościowe;
- z gospodarstw indywidualnych do spółdzielni produkcyjnych lub różnego rodzaju spółek, powodując również zmiany ilościowe i jakościowe;
- na skutek przemieszczania się wewnątrz sektora prywatnego, powodując powiększanie jednych gospodarstw (poprzez dokupowanie ziemi) i zmniejszanie powierzchni lub likwidację innych (17).

Niewątpliwy wpływ na zmiany w stosunkach własnościowych wywarła nowelizacja ustawy o prawie spółdzielczym (13), zgodnie z którą majątek spółdzielczy uznano za prywatną własność jej członków i zaliczono do sektora prywatnego.

W sektorze prywatnym główny udział mają gospodarstwa indywidualne. Ich powierzchnia ogółem zmniejszyła się o 1166,6 tys. ha, w tym o 763,3 tys. ha użytków rolnych i o 359,9 tys. ha lasów (tab. 4). W 2008 roku gospodarstwa indywidualne obejmowały około 16379 tys. ha, tj. 52,4% powierzchni ogółem kraju i miały w użytkowaniu ponad 14442 tys. ha, tj. 89,4% wszystkich użytków rolnych. Udział gospodarstw indywidualnych w sektorze prywatnym zmalał zarówno w powierzchni ogółem z 89,1% w 1995 roku do 80,3% w 2008 r., jak i w powierzchni lasów i gruntów leśnych z 94,2 do 68,5%, a tym samym wystąpił wzrost udziału innych prywatnych form użytkowania ziemi.

Zasób użytkowanej ziemi w gospodarstwie wpływa na zróżnicowanie wyników ekonomicznych. Rozdrobniona struktura obszarowa hamuje korzystne przemiany w rolnictwie (4, 9, 11). W Polsce struktura agrarna ulega zmianom; w latach 1996–2007 nastąpił wzrost średniej powierzchni gospodarstwa indywidualnego z 6,9 do 7,8 ha użytków rolnych (rys. 2). Wskaźnik wzrostu wyniósł więc 113,0%. Średnia powierzchnia gospodarstw indywidualnych jest najmniejsza na południu kraju (małopolskie, podkarpackie, śląskie) i wzrasta ku północy. Zmiany średniej powierzchni gospodarstwa nie odzwierciedlają złożoności tego zagadnienia.

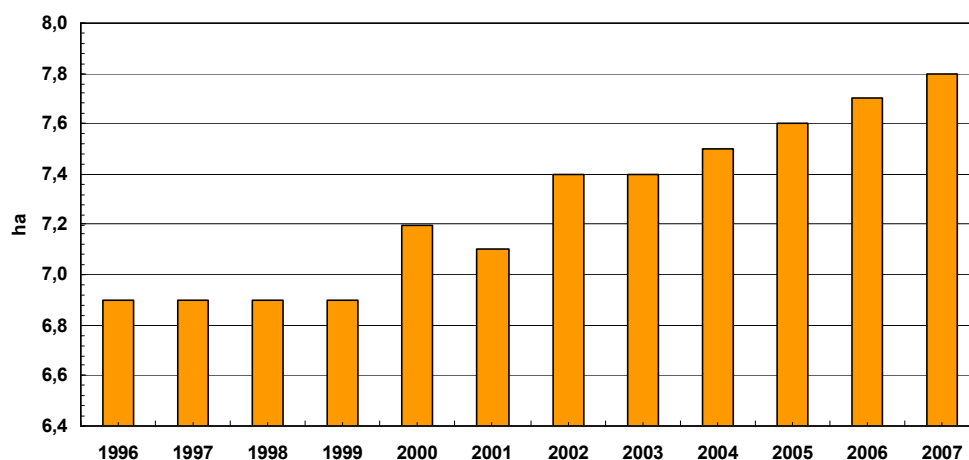
Tabela 4

Udział gospodarstw indywidualnych w użytkowaniu gruntów

Wyszczególnienie	1995	2008	Zmiana
	ogółem (tys. ha)		
Powierzchnia ogólna gospodarstw indyw.:	17545,2	16378,6	-1166,6
w tym użytki rolne	15205,4	14442,1	-763,3
Lasy i grunty leśne	1474,0	1114,1	-359,9
Udział gospodarstw indywidualnych ^{1/} (%)	56,1	52,4	-3,7
Udział powierzchni użytków rolnych (%)	84,8	89,4	4,6
Udział sektora prywatnego (%)			
W powierzchni ogółem	89,1	80,3	-8,8
W powierzchni użytków rolnych	91,8	92,5	0,7
W powierzchni lasów i gruntów leśnych	94,2	68,5	-25,7

^{1/} powierzchnia kraju = 100%

Źródło: GUS i opracowanie własne.



Rys. 2. Zmiana średniej powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych
Źródło: GUS i opracowanie własne.

W 1996 roku działalność prowadziło 3060 tys. gospodarstw indywidualnych. W latach 1996–2007 ich liczba zmniejszyła się o 485 tys. (tab. 5). Analizując grupy obszarowe gospodarstw stwierdzono, że nadal w strukturze agrarnej główną grupę stanowią gospodarstwa użytkujące od 0,1 do 1 ha oraz małe (2-5 ha UR), których udział w ogólnej liczbie gospodarstw wynosi odpowiednio 29,9 i 23,8%. W analizowanym okresie nastąpiło znaczne zmniejszenie liczby zagród o 248 tys., tj. o 24,3%. Jednocześnie należy zauważyć, iż minimalne zmiany wystąpiły w grupie jednostek o powierzchni 1-2 ha, co wynika z funkcji, jakie pełnią gospodarstwa drobne. W 1996 r. ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw wynosił 15,1%, natomiast w 2007 roku odsetek wyniósł 16,5%, czyli nastąpił wzrost ich udziału o 1,4 pkt. %. Wzrost udziału gospodarstw o powierzchni 1-2 ha wiąże się zwykle z utratą charakteru gospodarstw rolnych, które stają się „działkami przydomowymi” dla rodzin posiadających inne nie-

Tabela 5

Liczba gospodarstw indywidualnych według grup obszarowych użytków rolnych

Gospodarstwa według grup obszarowych (ha)	1996		2008		Zmiana liczby gosp.
	tys.	%	tys.	%	
Razem	3060	100,0	2575	100,0	-485
<1	1019	33,3	771	29,9	-248
1-2	462	15,1	422	16,5	-40
2-5	667	21,8	614	23,8	-53
5-10	520	17,0	399	15,5	-121
10-15	217	7,1	166	6,4	-51
15-20	89	2,9	78	3,0	-11
20-50	77	2,5	103	4,0	+26
50 i więcej	9	0,3	22	0,9	+13

Źródło: GUS i opracowanie własne.

rolnicze źródło utrzymania (17). Niewielkie zmiany stwierdzono także w grupie obszarowej gospodarstw 2-5 ha. Mimo że zmniejszyła się liczba tych jednostek o 53 tys., to w analizowanym okresie nastąpił wzrost ich udziału w ogólnej liczbie gospodarstw o 2,0 pkt. %. Bardzo duży ubytek o 121 tys. zaobserwowano w grupie gospodarstw o powierzchni 5-10 ha. W grupie obszarowej 10-15 ha spadek wynosił 23,5%, a w grupie 15-20 ha – 12,4% w stosunku do stanu z 1996 roku. Gospodarstwa największe o powierzchni powyżej 20 ha w 1996 roku stanowiły 2,8% ogółu gospodarstw indywidualnych, a w 2007 roku – 4,9%. Nastąpił zatem blisko dwukrotny wzrost udziału tych gospodarstw w strukturze agrarnej.

W Polsce występuje zjawisko polaryzacji gospodarstw, przejawiające się wzrostem udziału gospodarstw małych (1-5 ha) i większych (>15 ha). Najmniejsze gospodarstwa są traktowane jako dodatkowe źródło dochodu, które nie odrywa właściciela od jego podstawowego miejsca zatrudnienia. Gospodarstwa te prowadzi się głównie z myślą o samozaopatrzeniu rodziny oraz o ewentualnej sprzedaży nadwyżek na lokalnym rynku. Z kolei gospodarstwa o powierzchni ponad 15 ha umożliwiają osiągnięcie takiego poziomu produkcji towarowej, przy którym dodatkowe źródło utrzymania nie jest już niezbędne lub ma relatywnie mniejsze znaczenie. Na podstawie literatury przedmiotu można stwierdzić, że w warunkach gospodarki rynkowej lepiej radzą sobie gospodarstwa rolne o większych zasobach ziemi. Natomiast gospodarstwa małe coraz częściej zaprzestają działalności rolniczej (10).

W stosunku do stanu z 1996 roku zmniejszyła się o 220,9 tys. ha (1,5%) ogólna powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych (tab. 6). W 1996 r. głównym użytkownikiem użytków rolnych były gospodarstwa o powierzchni 5-10 ha. W ich władaniu znajdowało się 3718,3 tys. ha (25,4%) powierzchni UR. W okresie objętym analizą udział ten zmniejszył się do 19,7%. Natomiast gospodarstwa o powierzchni 20 ha i więcej użytkowały 24,1%, a w 2007 – 36,7% powierzchni użytków rolnych.

Tabela 6

Powierzchnia gospodarstw indywidualnych według grup obszarowych użytków rolnych

Gospodarstwa według grup obszarowych (ha)	1996		2007		Zmiana pow. (tys. ha)
	tys. ha	%	tys. ha	%	
Razem	14639,1	100,0	14418,2	100,0	-220,9
<1	380,6	2,6	330,8	2,3	-49,8
1-2	644,1	4,4	613,3	4,3	-30,8
2-5	2195,9	15,0	1989,9	13,8	-206,0
5-10	3718,3	25,4	2836,2	19,7	-882,1
10-15	2635,0	18,0	2019,9	14,0	-615,1
15-20	1537,1	10,5	1333,1	9,2	-204,0
20-50	2034,9	13,9	2955,6	20,5	+920,7
50 i więcej	1493,2	10,2	2339,4	16,2	+846,2

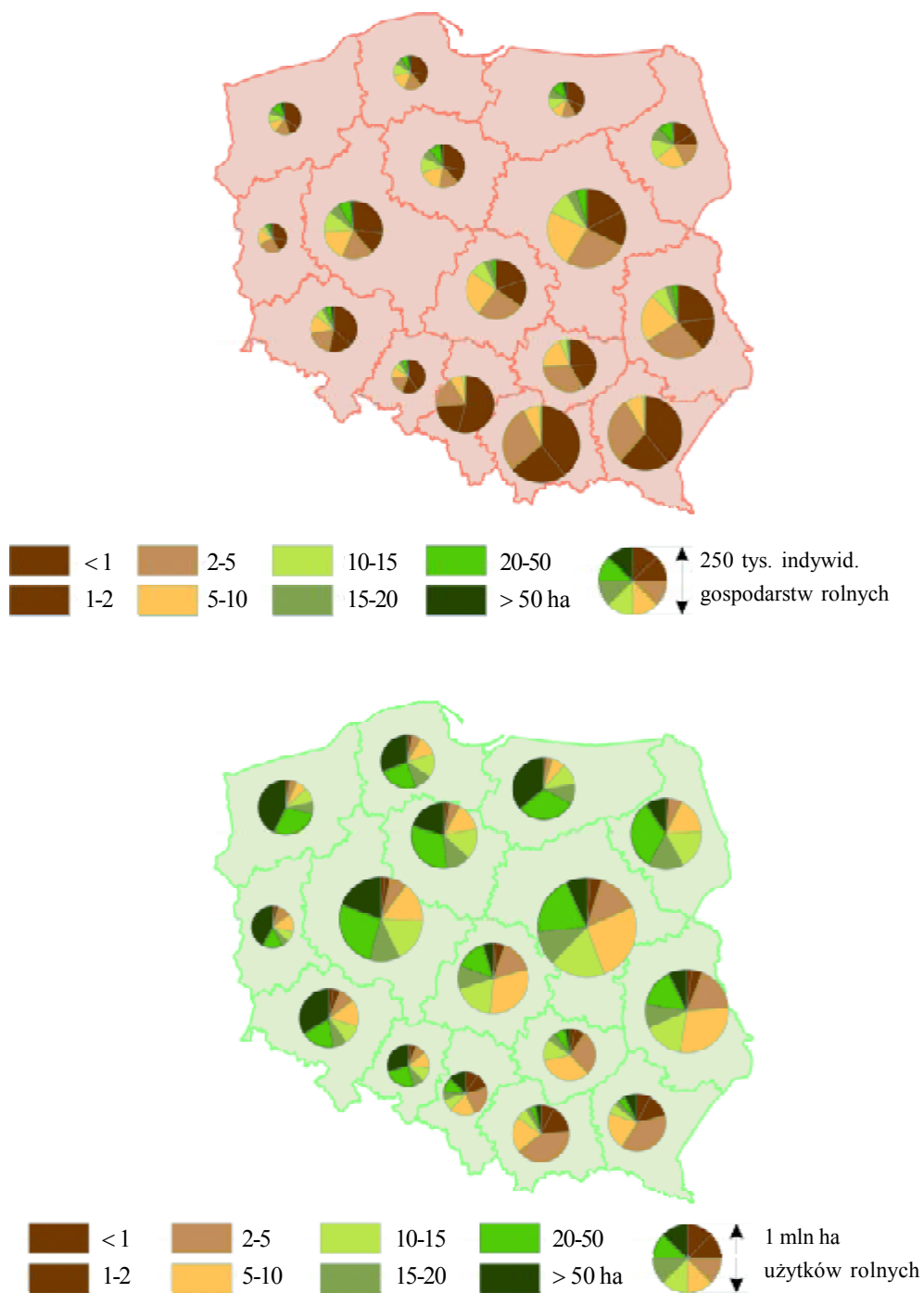
Źródło: GUS i opracowanie własne.

W ujęciu przestrzennym najbardziej liczną grupę stanowią gospodarstwa indywidualne 0-1 ha (rys. 3). Rozpiętość udziału liczby gospodarstw w tej grupie obszarowej wynosi od 16,2% (podlaskie) do 52,9% (śląskie). Bardzo duże zróżnicowanie występuje w grupie obszarowej 20-50 ha. Największy udział liczby gospodarstw indywidualnych w tej grupie odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim (12,6%), a najmniejszy w małopolskim (0,3%). Największym udziałem małych gospodarstw charakteryzuje się południowo-wschodnia część kraju, natomiast stosunkowo znaczny odsetek gospodarstw dużych występuje na północy Polski. W ciągu 11 lat nastąpiła zmiana w strukturze obszarowej gospodarstw indywidualnych polegająca na nieznacznym zmniejszeniu się udziału gospodarstw małych i wzroście gospodarstw z przedziału 20-50 ha i więcej. Największe gospodarstwa powstały na bazie byłych państwowych gospodarstw rolnych.

Reasumując należy stwierdzić, że ziemie zachodnie i północne mają najlepszą strukturę obszarową i najwyższy poziom koncentracji ziemi. Środkowo-wschodni obszar Polski charakteryzuje się dominacją struktury średniorolnej, gdzie najliczniejszą grupę stanowią gospodarstwa 5-10 ha, zaś udział gospodarstw dużych jest nieco mniejszy niż średnio w kraju. Natomiast na obszarze Polski południowej występuje rolnictwo najsilniej rozdrobnione, gdzie udział gospodarstw dużych jest niewielki. Przemiany struktury agrarnej są zjawiskiem powolnym. Pomimo stwierdzonych zmian nadal dużą rolę odgrywają gospodarstwa o powierzchni do 10 ha, które wykorzystują 40,1% powierzchni użytków rolnych. W Polsce potrzebne są zatem nakłady na tworzenie pozarolniczych miejsc pracy. Rozumienie rolnictwa jako wyłącznego miejsca pracy ludności rolniczej przechodzi do przeszłości.

Zmiany dokonują się przez oddziaływanie wielu różnych instrumentów. Jednym z instrumentów są dopłaty do oprocentowania kredytów: na zakup ziemi, utworzenie lub urządzenie gospodarstwa rolnego w ramach programu osadnictwa, zakup środków do produkcji rolnej. Instrumentem, który wywołuje zmiany w strukturze agrarnej jest wsparcie ukierunkowane na tworzenie nowych miejsc pracy, pomoc w tworzeniu grup producentów rolnych, bezzwrotne dotacje na inwestycje w gospodarstwach rolnych. Znaczącą rolę w przemianach strukturalnych na obszarach wiejskich odegrała ustawa o rentach strukturalnych (16). Polegają one na tworzeniu atrakcyjnych zachęt finansowych dla rolników w wieku przedemerytalnym do definitywnego zaprzestania działalności rolniczej. Z jednej strony służyła ona poprawie struktury powierzchniowej gospodarstw, z drugiej zaś wpłynęła na obniżenie struktury wiekowej rolników.

Sposobem na powiększenie powierzchni gospodarstwa jest także dzierżawa gruntów rolnych. Dzierżawy w Polsce mają długą tradycję, lecz skala tego zjawiska nigdy nie była duża i nie miała zasadniczego wpływu na przemiany agrarne. Uwarunkowania ekonomiczne, głównie wypadanie słabych gospodarstw z rynku (zaniechanie produkcji), a także coraz szybszy wzrost cen ziemi rolniczej wpłynęły na zmianę podejścia do dzierżaw. Do zwiększenia popularności dzierżaw przyczyniła się działalność Agencji Nieruchomości Rolnych. Należy jednak podkreślić, że wpływ zawieranych przez Agencję dzierżaw na przemiany agrarne ograniczał się głównie do terenów, na



Rys. 3. Udział grup obszarowych w ogólnej liczbie i powierzchni użytków rolnych gospodarstw indywidualnych w poszczególnych województwach – 2007 rok
 Źródło: GUS i opracowanie własne.

których w przeszłości były zlokalizowane państwowe gospodarstwa rolne. Niezależnie od przestrzennych różnic w skali dzierżaw były one formą powiększania powierzchni własnego gospodarstwa.

Struktura użytków rolnych i wielkość gospodarstwa w sposób pośredni wpływają na strukturę zasiewów. Struktura zasiewów warunkuje natomiast produkcję rolną, ponoszone na nią nakłady, wyniki produkcyjne oraz pośrednio na wyniki ekonomiczne.

Oceniając zmiany w powierzchni uprawy poszczególnych roślin, należy stwierdzić, że w analizowanym okresie nieznacznie wzrósł areal uprawy zbóż z 8571,0 do 8604,0 tys. ha. Ich udział w powierzchni kraju zwiększył się z 27,4 do 27,6% (tab. 7). W ramach tej grupy znacznie zmniejszyła się powierzchnia uprawy żyta (o 3,3%) i owsa (o 0,1%), a wzrósł udział pszenżyta o 2,3% i jęczmienia o 0,6%. Wystąpił również szybki wzrost powierzchni uprawy kukurydzy zbieranej na ziarno. Udział zbóż w stosunku do powierzchni obsianej wzrósł w latach 1995–2008 z 66,5 do 74,0%. Areal uprawy zbóż zwiększył się kosztem roślin okopowych. Z przyrodniczego punktu widzenia jest to zjawisko niekorzystne, wymusza bowiem uprawę zbóż po sobie, co grozi zachwianiem równowagi biocenotycznej w siedlisku. W perspektywie do 2020 r. przewiduje się dalszy wzrost powierzchni upraw jęczmienia i pszenżyta, czyli zbóż posiadających mniejsze wymagania płodozmianowe. Należy także oczekiwać wyraźnego wzrostu arealu uprawy kukurydzy, która może stanowić surowiec do produkcji etanolu. Ogólnie można stwierdzić, że zmiany w strukturze zasiewów roślin zbożowych zmierzają do wzrostu udziału gatunków o wyższej wartości gospodarczej, przy ograniczeniu arealu gatunków mniej cennych (8).

Tabela 7

Powierzchnia i struktura zasiewów w 1995 i 2008 roku

Wyszczególnienie	1995			2008		
	tys. ha	% ^{1/}	% ^{2/}	tys. ha	% ^{1/}	% ^{2/}
Zboża	8571	27,4	66,5	8604	27,6	74,0
Pszenica	2407	7,7	18,7	2278	7,3	19,6
Żyto	2452	7,8	19,0	1397	4,5	12,0
Jęczmień	1048	3,3	8,1	1207	3,9	10,4
Owies	595	1,9	4,6	551	1,8	4,7
Pszenżyto	616	2,0	4,8	1333	4,3	11,5
Mieszanki zbożowe	1366	4,4	10,6	1444	4,6	12,4
Gryka i proso	39	0,1	0,3	71	0,2	0,6
Kukurydza na ziarno	48	0,2	0,4	323	1,0	2,8
Strączkowe jadalne	48	0,2	0,4	27	0,1	0,2
Ziemniak	1522	4,9	11,8	530	1,7	4,6
Burak cukrowy	384	1,2	3,0	213	0,7	1,8
Rzepak i rzepik	606	1,9	4,7	771	2,5	6,6
Rośliny pastewne	1087	3,5	8,4	968	3,1	8,6
Pozostałe rośliny	509	1,6	4,0	418	1,3	3,7

^{1/} powierzchnia kraju = 100%

^{2/} powierzchnia zasiewów = 100%

Źródło: GUS i opracowanie własne.

Na uwagę zasługuje drastyczny spadek uprawy ziemniaka z 1522,0 do 530,0 tys. ha, którego udział w powierzchni zasiewów zmniejszył się z 11,8 do 4,6%. Wysoka energochłonność i kosztochłonność produkcji ziemniaka oraz ograniczone możliwości wykorzystania plonów na paszę wpłynęły na zmniejszenie zainteresowania uprawą tej rośliny. Produkcja ziemniaka skupiona jest w bardzo drobnych gospodarstwach i przeznaczona głównie na samozaopatrzenie.

Wzrost ilości biopaliw na rynku oraz obowiązek dodawania biokomponentów do paliw płynnych wpłynął na wzrost produkcji roślin stosowanych do ich wytworzenia. Areał uprawy rzepaku zwiększył się o 165 tys. ha. Zapotrzebowanie na rzepak jest znacznie większe – przewiduje się, że krajowa produkcja w 2020 roku powinna wynosić około 3,1-3,2 mln ton, co wymusza zwiększenie areału uprawy o około 1,0 mln ha (8). Ograniczeniem wzrostu powierzchni uprawy rzepaku jest mały udział gleb dobrych i bardzo dobrych oraz struktura obszarowa gospodarstw. Dalsze możliwości rozszerzenia areału uprawy rzepaku dostrzega się na dobrych glebach w południowo-wschodnich rejonach Polski.

Zmniejszeniu uległa powierzchnia uprawy buraka cukrowego o 171 tys. ha, co spowodowane było regulacją rynku cukru w Unii Europejskiej. Zmniejszyło się także zainteresowanie rolników uprawą roślin strączkowych jadalnych i pastewnych, przy czym skala zmniejszenia powierzchni uprawy była znacznie większa w przypadku roślin pastewnych.

Podobne wyniki uzyskała B o Ź e k (2), oceniając zmiany jakie zaszły w strukturze zasiewów poszczególnych województw w latach 2002–2007.

Podsumowanie

Przemiany społeczno-ekonomiczne jakie zaszły w Polsce spowodowały między innymi zmiany w użytkowaniu ziemi. Mają one charakter długofalowy. Stwierdzone w latach 1995–2008 zmiany w użytkowaniu powierzchni rolniczej były niewielkie i objęły powierzchnię około 1780 tys. ha, co stanowiło 5,7% obszaru. Nieznacznie, bo o 1,4% wzrósł udział powierzchni lasów i gruntów leśnych. Nadal niekorzystna jest struktura obszarowa gospodarstw rolnych. Dominują gospodarstwa małe, niedochodowe, a jednostki o powierzchni 1-10 ha stanowią łącznie 79,6% ogólnej liczby gospodarstw. W celu zaspokojenia potrzeb bytowych i materialnych rodziny rolnicy w miarę możliwości podejmują pozarolniczą działalność gospodarczą. W strukturze zasiewów znacznie zmniejszył się udział ziemniaka, a wzrósł udział zbóż wymagających małych nakładów pracy.

Procesy przemian w rolnictwie polskim z uwagi na powolne tempo wymagają czasu i odpowiedniego zaangażowania ze strony władz i społeczności wiejskiej. Niezbędne jest podejmowanie działań i wspomaganie zmian strukturalnych polskiego rolnictwa, zapewniających wyrównanie szans rozwojowych ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich. Ważnym instrumentem w polityce rolnej jest wspieranie zakupu ziemi na powiększanie i urządzanie gospodarstw, zwłaszcza przez młodych wykształconych rolników.

Literatura

1. Barszczewski J., Wasilewski Z., Jankowska-Huflejt H., Wróbel B.: Stan i perspektywy wykorzystania trwałych użytków zielonych w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **17**: 59-71.
2. Bożek J.: Taksonomiczna analiza struktury zasiewów w Polsce w 2007 r. i ocena różnic jej stanu w stosunku do roku 2002. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **17**: 107-116.
3. Charakterystyka gospodarstw rolnych. GUS Warszawa, 2007.
4. Głębocki B.: Przemiany struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce. Praca zbiorowa pod red. B. Głębockiego. UAM, Poznań, 1998, 9-73.
5. Filipiak K.: Ocena wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Pam. Puł., 2003, **132**: 73-79.
6. Jarosz Z., Faber A.: Zmiany w użytkowaniu ziemi w województwach. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2007, **5**: 169-178.
7. Jarosz Z.: Regionalne zróżnicowanie i prognoza zmian w użytkowaniu ziemi. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **17**: 9-32.
8. Kuś J., Krasowicz S., Igras J.: Przewidywane kierunki zmian produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **17**: 73-92.
9. Kuśmierz - Gozdalik U.: Rozwój zrównoważony obszarów wiejskich w kontekście ukształtowania ich przestrzeni produkcyjnej. Pam. Puł., 2000, **120/I**: 257-261.
10. Ostrowski L.: Gospodarstwa 15-hektarowe i większe. Duże znaczy bardziej dochodowe. Rzeczpospolita, 23-24.03.1996.
11. Ostrowski L.: Procesy transformacji wsi i rolnictwa do gospodarki rynkowej. IERiGŻ, Warszawa, 1997, 108.
12. Powszechny spis rolny. GUS Warszawa, 1996.
13. Prawo spółdzielcze z dnia 16 września 1982 r. (Dz. U. z 2003 r., nr 188, poz. 1848 z późn. zm.).
14. Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich. GUS Warszawa, 2008.
15. Rola J., Rola H.: Problem odlogów na gruntach porolnych i perspektywy ich racjonalnego wykorzystania. Pam. Puł., 2000, **120/II**: 361-366.
16. Ustawa o rentach strukturalnych w rolnictwie z dnia 26 kwietnia 2001 r. (Dz. U. z 2001 r., nr 52, poz. 539).
17. Szczurów H.: Sektor prywatny w rolnictwie i łowiectwie. Agropremiany, 2000, **10**: 8-9.
18. Woś A.: Zmiany struktury agrarnej rolnictwa polskiego do 2020 roku. Zag. Doradz. Rol., 1996, **2**: 31-50.

Adres do korespondencji:

dr Zuzanna Jarosz
Zakład Agrometeorologii i Zastosowań Informatyki
IUNG-PIB
ul. Czartoryskich 8
24-100 Puławy
tel.: (81) 886 34 21 w. 215
e-mail: bloch@iung.pulawy.pl